

Kayhan, Hüseyin, “Selçuklular Devrinde Kırım’ın Sosyal, Kültürel, Ekonomik ve Dinî Gelişimine Bir Bakış”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 5/7, ss.85-98.

DOI: 10.31765/karen.584076

SELÇUKLULAR DEVRİNDE KIRIM’IN SOSYAL, KÜLTÜREL, EKONOMİK VE DİNÎ GELİŞİMİNE BİR BAKIŞ*

Hüseyin KAYHAN**

* Araştırma makalesidir.

** Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
E-Posta: hukaturk@hotmail.com

ORCID: 0000-0001-9036-3312

Anahtar kelimeler: Kırım, Suğdak, Kefe, Cenevizliler, Ticaret.

Keywords: Crimea, Sudak, Kaffa, Genoese, Trade.

Gönderim Tarihi: 30.03.2019

Kabul Tarihi: 08.05.2019

Öz: VII. yüzyılda Hazar Devleti’nin hâkimiyeti ile başlayan süreçte Kırım uluslararası bir ticarî alan haline getirilmişti. Hazar Devleti, dünya ticaretinin Karadeniz çevresindeki bu yeni merkezini kontrol altında tutarak ülkesine gelen yabancı tüccarlardan aldığı %10’luk gümrük vergisini genelleştirmiş, Ruslar ve İtil Bulgarlarından aldıkları malları diğer ülkelere satarak zenginleşmişti. Hazarlardan sonra Peçenekler buraya hâkim olarak Kırım’ın uluslararası ticaret sahası haline getirilmesinde pay sahibi oldular. Selçukluların Ortadoğu’da hâkim oldukları XI-XIII. yüzyıllarda Karadeniz’in kuzeyinde ve Kırım’da hâkimiyet kuran Kıpçak Türkleri bu politikayı devam ettirdiler. Kıpçaklar, Hazarların ekonomik politikalarını devam ettirerek tüccarlardan aldıkları %10 gümrük vergisi ile yetinip, İtil bölgesinden aldıkları malları üçüncü ülkelere satarak, aracı rolü üstlendiler. Selçuklu tacirlerinin oradaki ticaretlerinin engellenmesi üzerine Sultan Alâeddin Keykûbad Kastamonu beyi Hüsameddin Çoban’ı 1225’te Selçuklu donanması ile Kırım üzerine gönderdi ve Suğdak’ı ele geçirdi. Buradaki Selçuklu hâkimiyeti, 1229’da Moğolların orayı işgal ettikleri zamana kadar devam etti.

A LOOK AT THE SOCIAL, CULTURAL, ECONOMIC, AND RELIGIOUS DEVELOPMENT OF CRIMEA DURING THE SELJUKIAN ERA

Abstract: Crimea was turned into an area of international trade in the 7th century, during the period in which Khazar Qaganate became sovereign. Having control over the new trading center around the Black Sea, the Hazar Qaganate generalized the 10% customs duty that was gained from the foreign traders coming to the country,

the Russians and Volga Bulgarians, to other countries. After the Khazars, Pechenegs dominated this region, having a role in making Crimea an international trade area as well. The Kipchak Turks, who were dominating the Northern Black Sea and Crimea in the 11th to 13th century, continued this policy when the Seljukians had domination over the Middle East. Continuing the economic policies of the Hazars, Kipchaks settled for 10% customs duty from the traders and played an intermediary role by selling the goods that they bought from Volga region to third countries. When the Seljukian traders were prevented from doing trade in that area, Sultan Alâeddin Keykubad started a campaign against Crimea with the Seljukian fleet in 1225, led by the governor of Kastamonu, Hüsameddin Çoban, after which he captured Sudak. The Seljukian dominance in this region continued until the Mongolian invasion in 1229.

Giriş

Müslüman Arapların Akdeniz havzasında geniş alanlara ve adalara hâkim olmaları Batı Avrupa Hıristiyanlarının VIII. yüzyıl başlarında sahilleri bırakarak iç kesimlere çekilmelerine sebep olmuştu. Eskiçağ boyunca dünya ticaretine merkez olan Akdeniz, Müslümanlar tarafından ticarete kapatılınca Batı Avrupa Hıristiyan halkları Doğu dünyası ile ticarî ilişkilerini Karadeniz üzerinden yapmaya başladılar. Karadeniz bu yeni dönemde Akdeniz'in dünya ticaretindeki rolünü üstlendi ve bu özelliğini bir daha kaybetmedi.

Karadeniz havzasını elinde tutan Hazar Devleti'nin denetimindeki İtil Nehri, çok sayıdaki kollarıyla bir tarafındaki Müslümanlar ve Hıristiyanlar tarafından sahiplenmiş zengin Akdeniz dünyasını, diğer tarafındaki Orta Asya'nın kalkınmış İrani şehir merkezlerini Türk nüfusunun gittikçe yükselen ticaret ağıyla birleştiren önemli bir su yoludur. Batıda, Don-Donets havzalarıyla birleşerek Slav ülkelerinden Germen devletlerine uzanan topraklardan geçerek Batı Avrupa'ya, Dinyeper ile Karadeniz yoluyla da Bizans'a ulaşmaktadır.¹ İtil,

kuzeyde Baltık ülkelerinden getirilen kehribarı Akdeniz Müslüman dünyası ile buluşturmaktaydı. Güneyde ise, düzenli bir şekilde İtil'den Hazar'a yelken açan gemiler İran'a ve oradan Bağdat'a geçerlerdi. İtil, doğuda geniş bir alan katederek Kama yoluyla Urallar, Sibiryaya ve Harezme'ye bağlanmaktaydı. Fin-Ugor ve Slav kavimlerden toplanan işlenmemiş mallar önce Harezme'ye, oradan Horasan ve eski kervan yollarıyla Bağdat'a ihraç edilirdi. Buna karşılık İslâm dünyasındaki ticarî ürünler Harezme'ye ve buradan gemilerle İtil üzerinden Hazar ülkesi, İtil-Bulgar ülkesi ve doğu Slav topraklarına getirilirdi. Aynı zamanda Oğuz bozkırları yoluyla Gürgeç'ten Hazar Devleti'nin başkenti İtil'e ve İtil Bulgar ülkesine varan bir kara yolu da kullanılırdı.²

Eserini 885 yılında tamamlayan ünlü İslâm coğrafyacısı İbn Hurdazbih, Hazar Devleti'nin denetim altında tuttuğu Doğu - Batı ticaretinde özellikle Yahudi tüccarlara dikkat çekmektedir. Bunlar Arapça, Farsça, Grekçe, Frenkçe, Endülüs dili ve Slav dili konuşabilmekteydiler. Mallarını karadan ve denizden taşımak suretiyle Batı Avrupa'dan Karadeniz'in kuzeyine, Türkistan'a, Çin'e, Hindistan'a ve Orta Doğu İslâm dünyasına ulaştırmaktaydılar.³

Yahudi tüccarların yanı sıra Rus tüccarları da Karadeniz ticaretinde önemli bir yere sahipti. Nitekim İbn Hurdazbih, Karadeniz ticaretinde Rus tüccarları ön plana çıkarak, bunların işlenmiş deri, siyah tilki derisi ve Slavların imal ettikleri kılıçları pazarladıklarını, bu ticaretlerinde Bizans ve Hazar Devletlerine % 10 vergi verdiklerini kaydetmektedir.⁴ 950'lerde vefat eden ünlü İslâm coğrafyacısı İstahrî de bu bilgiyi tekrarlamaktadır.⁵ Mes'ûdî, Rusların dışında büyük bir tüccar ve üretici gurup olarak Müslümanları göstermekte, bunların Hazar Hakanı'nın adaleti ve güvenilirliğine dayanarak orada ticaret ve üretim yaptıklarını belirtmektedir.⁶

¹ Golden, 2006: 125-126.

² Golden, 2006: 126.

³ İbn Hurdazbih, 1889: 153-154.

⁴ İbn Hurdazbih, 1889:154.

⁵ İstahrî, 1870: 221.

⁶ Mes'ûdî, 1863: II, 12.

Hazar Devleti, dünya ticaretinin Karadeniz çevresindeki bu yeni merkezini kontrol altında tutarak ülkesine gelen yabancı tüccarlardan aldığı % 10'luk gümrük vergisini genelleştirmiş,⁷ Ruslar ve İtil Bulgarlarından aldıkları malları diğer ülkelere satarak zenginleşmişlerdi.⁸ Nitekim X. yüzyılda yazılmış anonim coğrafya eseri *Hudûdu'l-Âlem* Hazarların ticaretlerine dikkat çekmekte ve onların zenginliklerinin kaynağının deniz kenarındaki ticaretlerinden kazandıkları paralar olduğunu belirtmektedir.⁹ Yüzyıllarca istikrarlı bir şekilde devam eden bu sistem, devletin üretime dayalı güçlü bir ekonomik yapı oluşturması için çaba göstermesini önlemişti.

Müslümanların Akdeniz'deki hâkimiyetleri X. yüzyılda ortadan kalkmaya başlayınca Akdeniz Hıristiyanlar için tekrar eski haline döndü. Yeni milenyuma girerken Karadeniz ve Akdeniz dünya ticaretinde iki önemli ticaret bölgesi oldular. Bu bölgelerin her biri kısmen farklı malları ele alıyordu ve kendi seyrüsefer şartlarına, ticaret modellerine ve nakliye ağlarına sahiptiler.¹⁰ Kırım bu dönemde Kıpçak Türklerinin hâkimiyetinde önemli bir alandı ve Karadeniz ticaretinin merkezinde idi. Kıpçaklar, Hazarların ekonomik politikalarını devam ettirerek tüccarlardan aldıkları %10 gümrük vergisi ile yetinip, İtil bölgesinden aldıkları malları üçüncü ülkelere satarak aracı rolü üstlenmişler, bu yüzden de güçlü bir ekonomik yapı oluşturulması yönünde gayret sarf etmemişlerdi.

1. Siyasî Gelişmeler

Kırım VIII. yüzyılda Hazar ülkesinin bir vilayeti haline gelmişti.¹¹ IX. yüzyılın sonlarında Hazarlar ve Oğuz Türkleri tarafından

baskıya maruz kalan Peçenekler, İtil'in batı yakasına geçerek Kıpçak Bozkırlarıyla birlikte Kırım'a ve Azak Denizi'ne hâkim oldular.¹² Hazar Devleti'nin yıkılmasından sonra Karadeniz'in kuzeyindeki alanlar ve Kırım, Kıpçakların eline geçti. XI. yüzyılın başlarından itibaren Suğdak başta olmak üzere Kırım'ın doğu sahillerindeki limanlar tamamen Kıpçakların elinde idi.¹³ Karadeniz'in kuzeyinde Kıpçak, İtil Bulgarları ve Rus ülkelerinde ticaret yapan bir tüccarın Hazar geçidinde haydutların saldırısına uğrayıp bütün servetini kaybetmesinden sonra durumu şikâyeti üzerine Sultan Alâeddin Keykûbad Kastamonu beyi Hüsameddin Çoban'ı Kırım üzerine sefere gönderdi. 1225'te Selçuklu donanması ile harekete geçen Hüsameddin Çoban, Suğdak'ı kuşattı ve Rusların müdahalesine rağmen ele geçirmeyi başardıktan sonra fethin nişanesi olarak şehirde büyük bir cami yaptırdı.¹⁴ Selçuklu sultanının Kırım'a ordu göndermesinin sebebi, Selçuklu tacirlerinin oradaki ticaretlerinin engellenmesi ve mallarının müsadere edilmesi idi.¹⁵ Kırım, Moğolların Karadeniz'in kuzeyine büyük ordularla geldiği 1239 tarihine kadar Selçukluların elinde kaldı.¹⁶ Moğol hâkimiyeti döneminde Selçukluların Kırım'la ilişkileri devam etti. Altınordu hükümdarı Berke Han, gemilerle ordu göndererek Sultan İzzeddin Keykâvus'u İstanbul'da tutuklu bulunduğu yerden kurtarıp Kırım'ı kendisine ve oğullarına arpalık olarak verdi (1264).¹⁷

2. Kırım'ın Sosyal ve Kültürel Yapısı

Karadeniz'in kuzeyindeki Deşt-i Kıpçak diye adlandırılan Türk coğrafyası yeşilliklerle kaplı olmasına rağmen ormanlık alanları çok azdı ve genelde bozkırlardan olu-

⁷ Artamonov, 2004: 520.

⁸ İbn Havkal, Hazar ülkesinde balık zamkından başka bir şeyin imal edilmediğini, tek yerli ihraç maddesinin bu olduğunu, buradan başka ülkelere satılan bal, mum, kürk ve yünün kendileri tarafından üretilmeyip, Ruslar ve İtil Bulgarlarından satın alındığını söylemektedir (bkz. İbn Havkal, 1992: 332, 334). İstâhri de Hazarlarda giyim-kuşamla ilgili hiçbir üretim yapılmadığını, bunların İslâm ülkelerinden ithal edildiğini yazmaktadır (bkz. İstâhri, 1870: 224).

⁹ *Hudûdu'l-Âlem*, 1999: 143.

¹⁰ Karpov, 2011: 419.

¹¹ Bala, 1977: VI, 744.

¹² Kurat, 1964: IX, 537.

¹³ Bala, 1977: VI, 745.

¹⁴ İbn Bîbî, 1996: 315-345. Z. Velidi Togan, Suğdak'ın fethi tarihini 1221 olarak gösterirken (bkz. Togan, 1981: 203), O. Turan ise bu olayı 1227 olarak kabul etmektedir (bkz. Turan, 1984: 357).

¹⁵ Cahen, 2000: 123.

¹⁶ Turan, 1984: 359.

¹⁷ Aksarayî, 2000: 57.

şuyordu. Ağaç azlığı insanları ısınmada kurutulmuş hayvan gübresi olan tezek kullanmaya yönlendiriyordu.¹⁸ Kırım, Karadeniz'in kuzeyinin fizikî yapısına uymayan bir görüntü sergiliyordu. Bu yarımada da sahile paralel uzanan dağların kuzeyinde sık ormanlar, bunların arkasında kaynaklar ve derelerin bulunduğu zengin ovalar vardı. Burası yürüyüşle beş günlük bir mesafeye kadar uzanırdı.¹⁹

Kırım'da yaşayan Türkler iyi karakterli, kuvvetli ve cesur insanlardı. Onların hırsızlıkla ilgili cezaları çok ağırdı. Hayvan sürüleri bekçisiz, çobansız otlayabilmekteydiler. Yanında çalınmış bir hayvan bulunan kişi onu iade etmeye ve çalınan hayvanın türünden dokuz tane bulup sahibine vermeğe mecburdu. Eğer bunu ödeyecek gücü yoksa çocukları elinden alınmaktaydı. Çocuğu da yoksa kendisi öldürülmekteydi.²⁰ İbn Fadlan, İtil Bulgar ülkesinde bir kişinin bir diğeri kasten öldürmesi halinde kısas uygulandığını söylemektedir.²¹ Yine İbn Fadlan, İtil Bulgarlarının asla zina etmediklerini, bu suç işleyenin de cezasının ölüm olduğunu, aynı şekilde hırsızların da ölüm cezasına çarptırıldıklarını belirtmektedir.²² Aynı kültürün uzantısı olması sebebiyle Kırım'da yaşayan Türkler için de bunlar aynı olmalıdır.

İbn Batûta, Kırım'da iki veya daha fazla atın çektiği dört tekerlekli arabalarla seyahat edildiğini yazmaktadır. Bu arabalara taşıdıkları ağırlıklara göre bazen öküz, bazen de develer koşulmaktaydı. Sürücü, hayvanlar arasında semerli olana binmekte ve hayvanları buradan idare etmekteydi. Arabanın üzerine ince ağaç kabuklarından yapılmış ve birbirlerine kayışlarla kenetlenirilmiş kubbeyi andıran hafif bir iskele bindirilir, bunun da üzeri keçe veya çadır bir örtü ile kaplanırdı. Arabanın kafesli pencereleri dışarıdakilerin içeridekileri

görmeden seyahatlerine imkân verirdi. Arabanın içi yemek yapmaya, dinlenmeye ve uyumaya uygun büyüklükte idi.²³ Bu arabaların milattan önceki bin yılda İskitler tarafından da aynı şekilde kullanıldığı görülmektedir.²⁴ Bu arabalar birçok insanı içine alabilecek kadar büyük idiler. Göç sırasında veya sürekli hareket halinde iken kullanılan bu arabalara *kuyme* deniliyordu ve içinde yalnızca çocuklar ile kadınlar yaşıyorlardı. Kıpçaklar arabalarını yanlarından hiç ayırmıyorlardı. Savaş zamanlarında da önemli bir korunma aracı idi. Arabalarını karargâhlarının etrafına dizip savunma yapıyorlardı.²⁵

İbn Fadlan, İtil Bulgarlarının en çok et ve darı yediklerinden, bal şarabı (muhtemelen şerbet) içtiklerinden bahsetmektedir. Onlar arpadan (arpa şehriyesi) bir çorba yapmaktaydılar ve özellikle çocuklara bunu içirmekteydiler. Çoğunlukla arpayı etle pişirmekteydiler.²⁶ İtil Bulgarlarının yemek kültürü Kırım'daki Türklerle aynıydı. Kırım'da bulgur (düğ) tencerede kaynamış suyun içinde pişirilir sonra da haşlanmış et küçük parçalara ayırarak üzerine eklenirdi. Yemek pişince tabaklara konup üzerine yoğurt dökerek servis yapılırdı. Yemekten sonra kısarak sütünden yapılan kımız içilirdi.²⁷ Küçük küçük kesilmiş hamur parçaları ortalarından birer delik açılarak tencereye oturtulurdu. Pişirildikten sonra üzerine yoğurt dökülüp yenilirdi. Buna Borani denirdi.²⁸ Tatlı yemek ise Türklerin arasında ayıp karşılanmaktaydı.²⁹

Türkiye sınırları içindeki Âhî topluluğu Kırım'a da taşmıştı. XIV. yüzyıla ait mezar yazıtlarında Âhî adlarına rastlanmaktaydı.³⁰ İbn Batûta, Kefe'de Âhîlerin şeyhi

¹⁸ İbn Batûta, 2000: I, 463.

¹⁹ Rubruck, 2001: 31.

²⁰ İbn Batûta, 2000: I, 466, 467.

²¹ İbn Fadlan, 2010: 30.

²² İbn Fadlan, 2010: 31.

²³ İbn Batûta, 2000: I, 465.

²⁴ Herodotos, 2002: 233.

²⁵ Süryani Mihail, 1944: 69, 70; Grakov, 2006: 192 vd.; Ahincanov, 2009: 249.

²⁶ İbn Fadlan, 2010: 29.

²⁷ İbn Batûta, 2000: I, 466.

²⁸ İbn Batûta, 2000: I, 467.

²⁹ İbn Batûta, 2000: I, 467.

³⁰ Gordlevski, 1988: 204.

tarafından misafir edilmişti.³¹ Yine bu meşhur gezgin, Azak'ta şehrin nüfuzlu kişilerinden olan ve şehre gelen yolculara yemek ikram eden Bıçakçı Âhî'nin zaviyesinden bahsetmektedir.³²

Kırım'da Kıpçak, Rus ve Alan halkları yaşamaktaydı.³³ Kersona ile Suğdak arasındaki bölgede her biri farklı dillerin konuşulduğu kırk yerleşim yeri vardı. Burada yaşayan halk arasında Almanca konuşan pek çok Got da vardı.³⁴ Suğdak'ın batısında Hıristiyan Ruslar da yaşamaktaydı.³⁵ XIII. yüzyılın sonunda, Kefe'de Liguryalılar oldukça fazla idi. Cenova'dan göçün ulusal bir karakteri vardı. Bu şehrin vatandaşları ve banliyölerindeki köylüleri buradaki koloniye evlatlarını göndermişlerdi.³⁶ Cenevizliler Karadeniz kıyılarında büyüklü küçüklü 35 ticaret istasyonu oluşturmuşlardı. Ticaret büyük tehlikeler sunarken, büyük kazançlar da sağlamaktaydı. Venedikliler buraya daha sonra geldiler. Yaklaşık 1287'de Suğdak'da, 1319'da Trabzon'da, 1332'de Azak'da ticaret istasyonları kurdular ve gelişmiş, emin bir navigasyon sistemi oluşturdular.³⁷

Moğollar Suğdak şehrini alınca burada bulunan halkın bir kısmı kara yoluyla dağlara doğru kaçarken, diğer bir kısmı da gemilere binerek Türkiye'ye gelmiş ve Selçuklu Devleti topraklarına yerleşmişlerdi.³⁸ Moğollar, Karadeniz limanlarından Orta Asya'ya ve Uzak Doğu'ya uzanan karayolu yollarında yüksek düzeyde güvenlik sağladılar. Doğuya en iyi ve doğrudan erişim Trabzon ya da Azak ve Don haliç yolu ile olmaktadır. Azak ve Kefe, XIV. yüzyılın başından itibaren yavaş yavaş Batı'nın doğu geçitleri oldular. Uzak mesafeli ticaretin parçalanması bölgesel, yerel ortaklığı daha da önemli hale getirdi.³⁹

1359-60 tarihinde bir yıllık dönemde resmî noter Benedetto Bianco'nun yaptığı uygulamalara göre Azak'ın etnik kompozisyonu ise şöyleydi: 10 Alan, 9 Ermeni, 1 Kıpçak, 27 Rum, 3 Yahudi, 1 Moğol, 1 Rus, 16 Arap, 7 Tatar, 2 Alman, 3 Katalan, 2 Dalmaçyalı, 348 İtalyan, 1 Çek, 10 diğerleri, 2 kimliksiz = 443 özgür insan.⁴⁰ Görüldüğü üzere, bölgedeki yabancı unsurların çoğunluğunu İtalyanlar oluşturmaktaydı.

3. Kırım'ın Ekonomik Gelişimi

A. Kırım'da Ticarete Genel Bir Bakış

Kırım, tahıl, meyve ve sebzelerin yaygın olarak yetiştirildiği bir yarımada idi. Meyve ağaçları da çok boldu. İbn Fadlan, özellikle yeşil elma ve fındık ağaçlarına dikkat çekmektedir⁴¹ ki, bunlar günümüzde de Türkiye sınırları içerisinde Karadeniz kıyılarında çok boldur. Yine İbn Fadlan, İtil Bulgar ülkesinde tahıl üretiminin çok bol olduğunu belirtmektedir.⁴² İdrisî de İtil şehri çevresinde tarlalarda tahıl üretimine dikkat çekmektedir.⁴³ Tahıl üretiminin Kırım Yarımadası'nda çok fazla üretildiğini İbn Batûta'nın yemek kültürü ile ilgili verdiği bilgilerden anlamaktayız.⁴⁴ Suğdak'ta da her türlü hububat yetişmekteydi.⁴⁵

Kırım'da zengin hayvan varlığı da görülmektedir. Bunu da normal karşılamak gerekmektedir. Zira Hazarların, Peçeneklerin ve en son olarak da Kıpçakların bölgedeki hâkimiyetleri bu yüksek hayvan varlığının kaynağını ortaya koymaktadır. Müslüman seyyah İbn Fadlan da bu zengin hayvan varlığına dikkat çekmektedir.⁴⁶ Keza, İbn Batûta da bunu tekrarlamakta, Kırım'da özellikle at ticaretinin çok yaygın olduğunu, bunların tüccarlar tarafından Hindistan'a kadar gönderilerek satıldığını söylemektedir.⁴⁷ Karadeniz'in kuzeyindeki Kıpçak bozkırları koyunlarının çokluğu ile

³¹ İbn Batûta, 2000: I, 464.

³² İbn Batûta, 2000: I, 468.

³³ Tiesenhansen, 1941: 133.

³⁴ Rubruck, 2001: 31.

³⁵ İbn Sa'îd, 1970: 203.

³⁶ Balard, 1978: I, 246.

³⁷ Karpov, 2011: 422.

³⁸ İbnu'l-Esîr, 1987: XII, 346.

³⁹ Karpov, 2011: 420.

⁴⁰ Karpov, 2002: 80 vd.

⁴¹ İbn Fadlan, 2010: 29.

⁴² İbn Fadlan, 2010: 29.

⁴³ İdrisî, 2002: II, 834.

⁴⁴ İbn Batûta, 2000: I, 466, 467.

⁴⁵ Schiltberger, 1995: 118.

⁴⁶ İbn Fadlan, 2010: 18.

⁴⁷ İbn Batûta, 2000: I, 470.

ünlüydü.⁴⁸ Şüphesiz bu koyunların yünleri kumaş üretiminde önemli bir hammadde iken, derileri de en iyi şekilde işlenip mamul eşya haline getirilmekteydi.

Kırım'ın kıyılarında tuz kaynakları ihtiva eden büyük göller bulunmaktaydı. Derelelerin suları bu göllere aktıkça tuza dönüşüyor ve buz gibi katılaşıyordu. Bu yüzden Rusya'dan gelen ticaret gemileri belli bir vergi ödeyerek buradan tuz satın alıyorlardı.⁴⁹

Kırım şehirleri, geç Ortaçağ'da Karadeniz havzasındaki diğer şehirlerde olduğu gibi dericilik, kumaşçılık, demir ve bakır gibi madenlerin işlenerek mamul hale getirilmesi, altın ve gümüş gibi değerli madenlerin işlenerek süs eşyaları haline dönüştürülmesi alanlarında üretim yapmakta idiler. Marko Polo, Karadeniz çevresinde yaşayan halkların ticaret ve el sanatları ile geçindiklerini yazarak bunu doğrulamaktadır.⁵⁰

Moğol istilasından önce Kırım ile Türkiye arasındaki ticaret oldukça gelişmişti ve Türk, Arap, Fars ve Alan tacirleri Karadeniz'in her iki tarafında mal alıp, satmakta idiler. Bu ticarî ilişkilerde Kırımdaki Kıpçak hanlarının büyük bürokratları da önemli kazançlar elde etmekteydiler.⁵¹ el-Ömerî'nin de belirttiği gibi, Türkiye'den Kırım, İtil Bulgarları ve Rusya'ya ticaret amacıyla gidecek olan tüccarlar Sinop'tan yelken açarlardı.⁵² Kırım ve Güney Rusya tüccarlarının gemileriyle Türkiye'ye getirdikleri güzel kürklerin kullanımı İslâm dünyasında çok tutulmuştu. Bu kürklerin ticaretini geciktiren bir savaşın ortaya çıkması büyük bunalımlara sebep oluyordu.⁵³ Ruslar siyah samur, siyah tilki kürkleri, kurşun ve civa satmaktaydılar.⁵⁴ Volga havzasından ve Rus prensliklerinden Kı-

rım'a ve Trabzon'a giden yol ticaret ilişkilerde önemli bir yer tutmaktaydı. Trabzon'a kürk, keten ve esirlerden başka Rus buğdayı da gönderilirdi.⁵⁵

Don Nehri'nin denize döküldüğü yerde Taman (Matrica) şehri bulunurdu. İstanbul'dan bu şehre gelen tüccarlar kurutulmuş balık satın alırlardı.⁵⁶

X. yüzyılın sonlarında Karadeniz'in kuzeyinden Harezmi'ye ihraç edilen ticarete konu olan mallar şunlardı: Samur, sincap, kakım, vaşak, çakal ve tilki gibi avlanılan vahşi hayvanların derileri, ipek kozası, desenli ipek, keçi derisi, mum, ok yapımında kullanılan akağaç, hazır ok, külâh, kurutulmuş balık, balık kemiği, balık dişi, kehribar, kemer, bal, kaymak, fıstık, şahin, kılıç, zırh, bambu, Slav köleler, koyun ve sığır.⁵⁷ 1335-43 yılları arasında Karadeniz'in kuzeyinde ticarete konu olan mallar da şunlardı: Demir, kalay, bakır, biber, bütün baharatlar, pamuk, peynir, keten, yağ, elma vb. şeyler, ipek, safran ve kehribar.⁵⁸ Görüldüğü üzere, aradan geçen yüzyıllar içerisinde demir, bakır ve kalay gibi madenler ticarî mallar arasına girmiş, Uzak Doğu'ya özgü ipek önemini korumuş, Güney Asya'nın baharatları bu yeni dönemde ticarete konu olmuş, keten ve pamuk gibi dokuma sanayinin önemli hammaddeleri Kırım Yarımadası'nda kendinden bahsettirmeye başlamıştı. Hayvanî gıdalar ve balıkçılıkla ilgili ürünler ticarî alanda eski önemlerini kaybetmiş görünüyorlardı.

Kırım şehirleri Uzakdoğu'dan, Batı Avrupa'dan, Ortadoğu'dan ve kuzeyde Rus topraklarından gelen tüccarların getirdikleri ticarî malların el değiştirdiği yerlerdi. Bahsi geçen Selçuklu yüzyıllarında Kırım şehirleri bu özellikleri ile öne çıkmaktaydılar.

⁴⁸ Tiesenhansen, 1941: 133.

⁴⁹ Rubruck, 2001: 31.

⁵⁰ Marko Polo, (tarihsiz): II, 221.

⁵¹ Yakubovskiy, 1992: 11-12.

⁵² el-Ömerî, 1971: III, 248.

⁵³ Heyd, 1975: I, 329.

⁵⁴ İbn Havkal, 1992: 336; Mes'ûdî, siyah tilki kürklerinin en kaliteli ve makbul kürkler olduğunu, bunların

Burtas'tan getirildiğini yazar (bkz. Mes'ûdî, 1938: 55).

⁵⁵ Yakubovskiy, 1992: 11.

⁵⁶ Rubruck, 2001: 28.

⁵⁷ Mukaddesî, 1906: 324 vd.

⁵⁸ Pegolotti, 1936: 24.

Bizans Devleti, XII. yüzyılda Venedik ve Ceno-va'ya verdiği ticarî imtiyazlara rağmen, onlara Karadeniz'e giriş izni vermemişti. Dördüncü Haçlı Seferi ile Bizans İmparatorluğu parçalanırken, Latin İmparatorluğu, Venedik'i İstanbul ve boğazların efendisi yaptı. 1204'ten önce kurulan ticarî bağlantılar devam ettirildi.⁵⁹ 1250'den sonraki dönemde, Karadeniz'in kuzey kıyıları boyunca pekiştirilmiş olan Moğol fetihleri, İtalyan tüccarlar için yeni fırsatlar yarattı ve ticarî alanlarını büyük ölçüde genişletti. XIII. yüzyılda İtalyan tüccarların Moğollarla buluşması bir sermaye olayı idi. Bu, Karadeniz ve Akdeniz arasındaki doğrudan ticareti ve deniz bağlantılarını başlatarak bu iki ayrı ağın entegrasyonuna yol açtı. Moğollar malların hareketini kolaylaştırdılar. İtalyan tüccarlar Karadeniz kıyılarında ve iç denizdeki ipek ve baharat yollarının sonunda ticaret istasyonları kurdular.⁶⁰

1250-65 yılları arasında köle ticareti iyice yerleşti. 1246 yılında Papa IV. Innocent bir mektupla Venedik, Ceneviz ve Pisa tüccarlarını, Hıristiyan Rum, Bulgar ve Rusları köle olarak sattıkları için kınamıştı. Bu, XIV. yüzyılda doğu ve batı pazarlarında Tatar kölelerinin gelmesiyle gelişecek olan Karadeniz köle ticaretinin başlangıcıydı.⁶¹

1260'lı yıllarda Kırım ve Trabzon yoluyla ticaretin avantajları belirgin hale geldiğinde, Cenovizliler iki antlaşmadan yararlandılar. Ticarî çıkarlarını düzeltmek isteyen Altınordu Devleti, XIV. yüzyılın başlarından itibaren Venediklilerin ve Cenevizlerin daha büyük yükleri taşıma konusunda silahlı kadırgalar ile korunan yuvarlak gemileri ve Mud'larının teknik imkânlarına ihtiyaç duyuyordu.⁶² İtalyanlar Kırım'a zamanın en iyi denizcilik teknolojilerini ve Commenda ve Societas Maris sözleşmeleri, çift girişli defter tutma, kredi toplulukları, bankalar, sigorta vb. gibi en iyi ticarî ve mâlî uygulamaları getirdiler. Bir bütün olarak Karadeniz ekonomisi, denizci İtalyan

cumhuriyetlerinin egemen olduğu Akdeniz ticaret sistemine daha fazla entegre oldu.⁶³

1270-75 yılları arasında Altın Ordu hanı tarafından Cenevizlere verilen Kırım kıyısındaki Kefe, Vicina ve daha sonra Kili ve Likostomo ile Tuna'nın ağzındaki Azak, Cenevizler için 1289-90'dan önce büyük ticaret merkezleriydiler. Azak, 1332'de resmi olarak Venediklilere geçmişti. Batılı tüccarlar tarafından düzenlenen uzun mesafeli ticaret tamamen yerli tüccarlar, Rumlar, Ermeniler ve Tatarlar tarafından üstlenilen kıyı ticareti ile birbirlerine bağlıydı.⁶⁴

Kefe noteri Lamberto di Sambuceto'nun bıraktığı evraklara göre, 1290'da Altın Ordu ve İlhanlı Devleti arasındaki çatışmadan sonra Karadeniz ile Orta Asya arasındaki ilişkiler daha kırılğan hale gelmişti. Üç yıl sonra Venedik-Ceneviz savaşı rakip şehirlerin ticaret faaliyetlerini 1299 yılına kadar etkiledi. Daha sonra 1307'de Cenevizler, sadece 1313'te geri dönmek için Saray'dan ve bir yıl sonra da Kefe'den kovuldular. Lamberto di Sambuceto'nun bıraktığı 903 belge arasında, ipek ticaretiyle ilgili olarak sadece beş işlem görülmektedir. Buna göre, sadece Merv'den az miktarlarda ipek alımı gerçekleşiyordu. Aynı zamanda, Uzak Doğu ürünlerinin geleneksel pazarı olan İskenderiye, İranlılar ve Memlukler arasındaki çatışmalar nedeniyle tedarikçilerinden kısmen kesilmiş olsa da baharatlar da zayıf bir şekilde temsil edilmekteydi.⁶⁵

XIII. yüzyıl sonlarında Karadeniz ticareti önem kazanmıştı. İtalya ve güney Fransa'daki limanlardan İstanbul'a ve oradan da Trabzon'a kadar gemilerle denizden, Trabzon-Tebriz arasında ise karadan irtibat sağlanıyordu. Cenevizliler ve Venedikliler Kırım sahillerine yerleştikten sonra Kefe ve Tana (Azak) gibi limanlarla Trabzon ve İstanbul arasında deniz ulaşımı artmış, böylece Karadeniz'in kuzeyi ile güneyi arasındaki ticarî ilişkiler de yoğunlaş-

⁵⁹ Balard, 2016: 182.

⁶⁰ Balard, 2016: 183.

⁶¹ Balard, 2016: 183. b

⁶² Karpov, 2011: 420.

⁶³ Karpov, 2011: 422.

⁶⁴ Balard, 2016: 184.

⁶⁵ Balard, 2016: 185.

mıştı. Kırım'da koloniler kuran Cenevizliler, Karadeniz'in doğu sahillerini izleyerek Kafkaslardan İran'a ve oradan Orta-Asya'ya kadar uzanan karayolunu da kullanmaya başlamışlardı.⁶⁶

Özbek Han'ın (1312-1340) hükümdarlığı, Cenevizlilerin Kefe'ye dönüşü ile rasyonel bir şekilde yeniden inşa edilen barışçıl döneme rastlıyordu. Azak ve Trabzon'da Cenevizliler ve Venediklilere verilen resmî imtiyazlar, 1321'de Marino Sanudo'nun Papa'ya gönderdiği raporla resmedilmiştir. Sanudo'nun Mısır ile ticaretin boykot edilmesini tavsiye etmekte tereddüt etmemesinin sebebi Karadeniz ve Orta Asya üzerinden Uzak Doğu'ya daha iyi bir yolun uzanması idi. Çin ipeği, ince keten, mekanik eşya veya mücevher satın almak pahalı değildi. Kefe'de ipekli kumaşlar Ermeni, Gürcü veya Tatar işçiler tarafından kısmen dokunuyordu. Baharatlardan daha fazlası ve ipek 1340'lara kadar Karadeniz pazarlarında en beğenilen ve en tanınan Uzak Doğu ürünü olmuştu. Aynı zamanda Tatar kölelerinin ticareti de en yüksek seviyede idi.⁶⁷

Kırım'ın dünya ekonomisiyle tam olarak entegrasyonu için üç koşulun karşılanması gerekiyordu: Birincisi, ticaretin avantajlarını takdir eden, istikrarlı toplumların güney Rusya'daki varlığı; ikincisi, ticarî faaliyetlerde uzmanlaşmış Balkan ve Akdeniz toplumları ile düzenli temas halinde olan toplulukların Kırım'da konuşlanması; üçüncüsü de Akdeniz kıyı popülasyonlarının step ürünlerinin fazlalıklarını absorbe etme ve bozkır halklarına kendi ürettiği malları ile ulaşma ve ana ticaret yollarının kontrolünü sağlama yeteneği.⁶⁸

Kırım sahilleri, hem Avrupa ve Asya'dan getirilen malların Rusya içlerine gönderilmesine, hem de Avrupa ülkelerinin ihtiyaç duydukları buğdayı buradan sağlamalarına imkân veriyordu. Bu amaçla Cenevizliler Kırım'da Kefe'yi, Türkiye sahillerinde de

Amasra'yı merkez seçerek buralarda kontrolü ellerine geçirmişlerdi. Galata'dan Trabzon'a uzanan Türkiye sahilleri boyunca Finogonya'da (Kefken) bir üs kurmuşlar, Sinop, Samsun, Fatsa ve Trabzon'da yerleşerek güçlü koloniler oluşturmuşlardı. Böylece de Avrupa ile Asya arasındaki ticarî etkinliklerini Mare Maggiore (Büyük Deniz) diye andıkları Karadeniz üzerinden sürdürmek imkânına kavuşmuşlardı.⁶⁹

Kaynaklar, Batılı tüccarların sahip olduğu gemileri belgeliyorlar. Akdeniz'de olduğu gibi, Karadeniz'de de iki tekne sınıfı bulunuyordu: Galley ve yuvarlak gemiler. XIII. yüzyılın ortalarında yelkenlilerin yan dümenlerle donanmış olanları ve XIV. yüzyılın başlarında kare yelken ve kış dümenli çarkları ayırt edebiliriz. Karadeniz bölgesinde, küçük gemiler esas olarak bir kıyından diğerine kullanılmaktaydı. Rakamlarına göre, Karadeniz içinde küçük ve orta boy gemiler hüküm sürmekteydi.⁷⁰

1275'ten itibaren ticareti besleyen köleleri de unutmamak gerekir. Karadeniz'den Batı'ya ya da Mısır'a taşınan Türkler memluk yığınınını oluştururlardı. Cenova'da XIII. yüzyılın sonunda Tatarlar, kölelerin 1/3'ünü oluşturuyordu. Yine bu yüzyılın sonunda, Karadeniz ticaretinin yapısı "sömürge" niteliğindeydi. Batılılar, Karadeniz'den gıda ve doğal ürünler elde etmek için mamul ürünler getirirlerdi. Bu pazarda lüks doğu ürünleri hala azdı.⁷¹ Cenevizliler, XIV. yüzyılda Suğdak, Balaklava (Sivastopol), Tana (Azak), Moncastro (Ak Kirman) ve Dnyester'in batısında ticarî imalathaneler de kurmuşlardı.⁷²

Kırım'da Müslüman, Frenk ve Alan tüccarlar bulunmaktaydı.⁷³ 1275'ten itibaren, Karadeniz'in Cenevizli iş adamlarına açılışı, sivil nüfusunun etnik bileşimini sarstı. Sadece Kırım'da Çerkezler, Lazlar, Bulgarlar,

⁶⁶ Turan, 2000: 57-58.

⁶⁷ Balard, 2016:188-189.

⁶⁸ Balard, 2016: 182.

⁶⁹ Turan, 2000: 58.

⁷⁰ Balard, 2016: 185-186.

⁷¹ Balard, 2016: 188.

⁷² Spuler, 1986: V, 136.

⁷³ Tiesenhausen, 1941: 204.

Abhazlar ve Kıpçaklar Cenevizlilerle XIV. yüzyılın sonunda aynı orana geldiler.⁷⁴

B. Kırım Şehirleri ve Ekonomik Yapıları

a. Kefe

Dünyanın en ünlü limanlarından birisi olan Kefe, Kırım Yarımadası'nın güney-doğusunda dikdörtgen bir plana göre kurulmuş, zengin ve büyük bir şehirdi. Kerpiçten bir suru vardı. Halkı genelde içinde Cenevizlilerin çoğunlukta olduğunu Hıristiyanlardan oluşuyordu. Kalabalık çarşıları vardı. Pazarlarında nefis ipekli dokumalar satılmaktaydı. Aynı anda en az 200 gemiyi alabilen son derece büyük ve düzenli bir limana sahipti.⁷⁵ Buraya tüccarlar yoğun olarak gelirlerdi. Kuzey doğusunda Kıpçak bozkırları uzanıyordu.⁷⁶

XIII. Yüzyılın son çeyreğinden itibaren Kefe, Cenevizliler için ana ticaret merkeziydi. Batı'ya göndermek için Rus ovalarının, Kırım'ın ve Azak Denizini sınırlayan bölgelerin ürünlerini çekmekteydi. Batılı tüccarlar ürettikleri malları Karadeniz havzasında satmak üzere buraya getirmekteydi. Özellikle tahıl ürünleri Batılı tüccarlar tarafından çok aranır. Martino da Canale, 1268 yılından itibaren İtalya'daki genel bir kıtlığın Venediklileri Tatarlar, Alanlar, Çerkesler, Ruslar, Türkler, Ermeniler ve Rumlardan tahıl satın almaya ittiğini hatırlatır. Tahılın ardından Azak Denizi'nden avlanan balık ve tuz gelmektedir. Karadeniz ve İstanbul'un güney kıyısındaki başlıca şehirlerden Kuban ve Don'un ağzlarına mevsimlik göç eden mültecilerle geçici pazarlar kurulurdu. Rum tüccarların 1204'ten önce başkentleri için deniz ürünlerinin temininde kullandıkları işlevleri sürdürüyordu. Kuzeyden, Rus ülkelerinden elde edilen kürkler Kefe'de satışa hazırlanmaya gelirdi. Cenova ile takas ticaretinde bir değer ölçüsü olarak hizmet veren deri, Gaza-

ria'dan bal ve balmumu, güneyden Kerasont'tan taşınan birkaç botte (varil) şarap, özellikle de Afyon'dan kumaşın boyanması ve Orta Çağ'da renklerin sabitlenmesi için gerekli olan şap geliyordu.⁷⁷ İtalyan tüccarlarının Kefe'ye ne kadar önem verdiklerini göstermek için 1289-90'da İstanbul'da 180 İtalyan tüccara karşılık Kefe'de 643 tüccar vardı.⁷⁸

Kefe'de ve kuzeyde oturan Cenevizliler köle ticareti de yapmaktaydılar.⁷⁹ Tokta Han, 707/1307-8 yılında Cenevizlilerin Tatarları yakalayıp Müslüman ülkelere köle olarak satmalarından dolayı bu şehrin üzerine bir ordu göndermişti. Bu saldırıyı önceden tahmin eden Cenevizliler gemileriyle Kefe'den ayrılarak İtalya'ya dönmüşlerdi. Bunun üzerine Tokta Han onların Saray'daki mallarını yağmalamıştı.⁸⁰

Kefe o kadar zenginleşmişti ki, XIV. yüzyılın sonunda Kırım'ın çevresindeki ülkelerin gelirleri Kefe'nin gelirlerinin ancak 1/5'ine tekabül etmekteydi.⁸¹ Şehrin ticarî alanındaki bu başarısı burayı ilk anlardan itibaren bir metropol seviyesine getirmiş gibi görünmektedir. Nitekim XV. yüzyılın başlarında iç kalede 6 bin, dış kalede ise Katolik Latinler, Ortodoks Rumlar, Ermeniler ve Suriye'deki çeşitli mezheplerden Hıristiyanların oturduğu 11 bin ev, surların dışında ise 4 bin ev bulunmaktaydı. Sahilde Kefe'ye bağlı dört yerleşim yeri daha bulunmaktaydı.⁸² Böylece şehrin 21 bin hane = 105 bin kişiden oluşan bir nüfusu bulunduğu anlaşılmaktadır.

1770'li yıllarda Kırım'a giden Baron de Tott, Kefe'nin o tarihte de Kırım'daki en önemli liman olduğunu, buradaki Bluklava limanının eski hayatini kaybetmekle birlikte ayakta durduğunu belirtmektedir.⁸³

⁷⁴ Balard, 2017: 367.

⁷⁵ Schiltberger, 1995: 89; İbn Batûta, 2000: I, 463, 464.

⁷⁶ Ebû'l-Fidâ, 2017: 191.

⁷⁷ Balard, 2016: 187-188.

⁷⁸ Balard, 1978: 238-243.

⁷⁹ Balard, 2017: 367.

⁸⁰ Tiesenhausen, 1941: 228, 285.

⁸¹ Balard, 2001: 207.

⁸² Schiltberger, 1995: 118-119.

⁸³ Baron de Tott, (tarihsiz): 126.

b. Suğdak

Suğdak, tüccarların yoğun olarak geldikleri Kırım kıyılarında dağ eteklerinde kurulan surlarla çevrili bir liman şehri idi. Büyük-lüğü Kefe kadardı.⁸⁴ Burası Kırım'ın merkezi konumundaydı. Kıpçak hanlarının vergi memurları Suğdak'ta oturmaktaydılar.⁸⁵ Kıpçakların her şeylerini temin ettikleri çok önemli bir liman şehri idi. Diğer ülkelerden gelen gemiler buraya mamul eşyalar getirirler, Kıpçaklar da gelen bu gemilerden her türlü ihtiyaçlarını satın alırlardı. Ayrıca bu aldıklarına karşılık gelen tüccarlara cariyeler, esirler, hayvan kürkleri, özellikle de sincap derileri ile ülkelerinde bulunan diğer eşyaları satarlardı. Burası ticarî anlamda İstanbul Boğazı ile bitişen bir yerdi.⁸⁶

Amasra, Türkiye ile Kırım arasındaki ulaşımında güvenli bir limandı.⁸⁷ Buradan gelen tüccarlar Suğdak'a uğrar, buradan da kuzeye doğru seyahat ederlerdi. Rusya'dan ve kuzey ülkelerinden değerli kürkler getiren tüccarlar da bu şehre gelirler, buradan keten, pamuklu kumaşlar, ipek mendiller ve baharat olarak Türkiye limanlarına giderlerdi. Burası bütün tüccarların buldukları bir limandı.⁸⁸ Selçuklulara bağlı tüccarlar da 1214'te Sinop'un fethinden sonra gemilerle Kırım'a gelerek Suğdak'ta ticaret yapıyorlardı.⁸⁹ Bu şehrin Selçuklular tarafından alınmasıyla Kıpçakların bu şehrin ticaretinden elde ettiği gelir ortadan kalkmıştı. Bunun üzerine Rus knezlerinden yardım almışlar ve birlikte şehri geri almak için harekete geçmişlerse de Selçuklu savunması karşısında başarısızlığa uğramışlardı.⁹⁰

Suğdak'ta Bizans tacirleri de vardı. Bunlar Rubruck'a karadan yapacağı seyahatte ya normal bir araba ya da Rus tacirlerin kullandıkları güverteleri olan arabalardan satın almasını önermişlerdi. Rubruck, yine

bu Bizanslı tacirlerin önerileriyle İstanbul'dan meyve, misket üzümü şarabı ve Moğol komutanlara hediye olarak iyi pek-simetler alarak Kırım'a getirmişti.⁹¹ Suğdak'ın yerli tüccarları da ticaret yapmak için İstanbul'a gitmekteydiler.⁹²

Venedik menfaatleri XIII. yüzyılın ilk yarısında henüz İstanbul'un ötesine geçememişti.⁹³ Onlar, hububat yönünden zengin olan Kırım'a gitmeği yeğlemişler, burada özellikle Suğdak'a yerleşmişlerdi. XIII. yüzyılın sonlarında Venediklilerin buradaki sayıları bir koloni oluşturacak kadar kalabalıklaşmıştı. Fakat 1365'te burası kesin olarak Cenevizlilerin eline geçince oradaki etkinlikleri de sönmüştü.⁹⁴

c. Azak

İbn Batûta, Azak'ın deniz kenarında kurulmuş düzenli, mükemmel bir şehir olduğunu, Cenevizliler ve diğer milletlerden tüccarların oraya ticaret yapmak için geldiklerini söylemektedir.⁹⁵ Azak beyi bu Arap seyyaha bir takım elbise ve bir at hediye etmişti.⁹⁶

Evliya Çelebi, Azak Kalesi'nin içinde çok sayıda dükkânların bulunduğu büyük bir şehir olduğunu yazmaktadır.⁹⁷ Yine aynı seyyah, Azak Denizi'ne dökülen Süt Nehri denilen bir ırmağın etrafında zengin bakır ve gümüş madenlerinin bulunduğunu bildirmektedir.⁹⁸

Venediklilerin 1204'ten sonra yerleşip büyük bir koloni oluşturdukları ikinci Kırım şehri Azak (Tana) idi. Asya içlerinden kervanlarla Astarhan'a getirilen mallar, özellikle de ipek ve baharat Azak şehrine gönderiliyor, buradan da gemilerle İtalya'ya taşınıyordu.⁹⁹ Kırım'da Venediklilerle Cenevizliler arasındaki ticarî rekabet Suğdak'ta Cenevizlilerin lehine sonuçlanırken,

⁸⁴ Ebû'l-Fidâ, 2017: 191.

⁸⁵ Yakubovskiy, 1992: 12.

⁸⁶ İbnu'l-Esîr, 1987: XII, 346.

⁸⁷ Turan, 2000: 59.

⁸⁸ Rubruck, 2001: 28.

⁸⁹ Heyd, 1975: I, 328.

⁹⁰ Kurat, 1972: 90.

⁹¹ Rubruck, 2001: 30.

⁹² İbn Sa'îd, 1970: 203.

⁹³ Karpov, 2011: 419.

⁹⁴ Turan, 2000: 81.

⁹⁵ İbn Batûta, 2000: I, 468.

⁹⁶ İbn Batûta, 2000: I, 469.

⁹⁷ Evliya Çelebi, 2008: II/1, 137.

⁹⁸ Evliya Çelebi, 2008: II/1, 147-148.

⁹⁹ Turan, 2000: 81.

Azak'ta Venediklilerin lehine sonuçlanmıştı. Bu şehirde ticarete ilkin Cenevizliler öne geçmiş ve burada kendilerine ayrılan bir mahalleye yerleşmişlerdi. Bu durum kısa sürmüş, ticarî rekabeti sonradan Venedikliler kazanmışlardı.¹⁰⁰

1290'ların sonlarında Azak'tan ihraç edilen emtia arasında balıklar (çoğunlukla mersin balığı) ve gizler vardı. Batı Avrupa bezi, pamuklu ürünler, şarap, oryantal ipek, tekstil, tohum yağı, boyalar ve boyalı deri, tatlı merdaneler (carrobis) Tatar bölgelerine yeniden ihracat için Batı'dan Azak'a ihraç edilirdi. Azak, daha ucuz yerel malları ithal etmek için bir merkez ve Kefe de yerel bir tedarik piyasası olarak kalırken, Trabzon zaten maliyetli oryantal transit malların ihracat merkezi haline gelmişti. Bizans üretimi seramikleri Kırım ve Türkiye'den Azak'a ihraç ediliyordu. Ama İtalyanların buna dahil olup olmadığından emin değiliz. Muhtemelen, Trabzon ve Bizans'ın güney Karadeniz alanı Azak'a satış yapıyordu. Azak ve Trabzon, transparan "ftonton" rotasının terminalleri haline geldiğinde lüks oryantal ürünler: İnciler, baharatlar, ipek, ham pamuk, altın, kürkler, mücevherler buradan ihraç edildi.¹⁰¹

4. Kırım'da Dinî Yapı

Hazarların hâkimiyeti zamanında Kırım halkının ezici çoğunluğunu Hıristiyanlar oluşturmaktaydı.¹⁰² Bu yapı Kıpçak hâkimiyeti döneminde de devam etti. Kırım'da makro guruplar olarak Katolik Latinler, Ortodoks Rumlar, Gregoryen Ermeniler, Müslümanlar ve Yahudiler vardı.¹⁰³ Bu beş makro grubun yanı sıra, farklı etnik kökenlerden insanlar da bulunuyordu. Bunlar arasında Ceneviz ve diğer Liguryalıların dışında, Apenin Yarımadası'ndan, Katalanlardan, Mallorkalılardan, Kastilyalılarından, Aragonlardan, Burgonyalı Fransızlardan, İngilizlerden, İskoçlardan, Almanlardan,

Macarlardan, Polonyalılarından, Lübnanlılardan, Bulgarlardan ve Ruslardan guruplar vardı.¹⁰⁴ Nitekim İbn Sa'îd, Suğdak'ın halkının karışık din ve milliyetlerden oluştuğunu, fakat Hıristiyanlar tarafından yönetildiğini yazmaktadır.¹⁰⁵

Kırım'daki semavî dinlerde heterodoks bir yapının mevcut olduğu görülmektedir. İbn Batûta'nın anlattığı bir olay bu görüşümüze doğrular niteliktedir. Bu seyyah, 1330'larda Sinop'tan gemiyle Kırım'a vardığında, bir kilise duvarında, başında sarığı, belinde kılıcı, elinde mızrağı ile bir Arap resmi görmüştü. Bu resmin önünde yağ kandili vardı. Bunun ne olduğunu oradaki rahibe sorduğunda, peygamber Ali'nin resmi olduğu şeklinde bir cevap almıştı.¹⁰⁶ Keza, bölgede Karaimlerin varlığı da Musevîlik açısından bir heterodoks yapılanmanın varlığını göstermektedir.

Hıristiyanlar sadece şehirlerde değil, kırsal alanlarda da dikkati çekmektedir. Nitekim İbn Batûta, Kırım'da şehrin dışında bir manastırın varlığından bahsetmektedir.¹⁰⁷ O, Kırım halklarından birisi olan Kıpçakların Hıristiyan olduklarını belirtmektedir.¹⁰⁸ Latin Hıristiyanlar da oldukça fazla idi. Bunlar ağırlıklı olarak Fransiskanlar tarafından temsil ediliyorlardı ve eski Kırım'da Gothia'da piskoposlukları vardı. Bunlar 1475 yılında ortadan kalkacakları zamana kadar Cenevizliler tarafından temsil edildiler. Kırım'da 1261'de bir Latin piskoposundan da bahsedilmektedir. 1318'de Kefe'de Latinler bir piskoposluk kurmuşlardı.¹⁰⁹ Kefe'de surların içinde Katolik Latinler, Ortodoks Rumlar, Ermeniler ve Suriye'deki çeşitli mezheplerden Hıristiyanlar bulunmaktaydı. Bunlara ait Latin Katolik, Rum Ortodoks ve Ermeni Gregorien piskoposluğu mevcuttu.¹¹⁰

¹⁰⁰ Turan, 2000: 81.

¹⁰¹ Karpov, 2011: 421.

¹⁰² Artamonov, 2004: 528.

¹⁰³ Khvalkov, 2015: 205, 207-208.

¹⁰⁴ Khvalkov, 2015: 205.

¹⁰⁵ İbn Sa'îd, 1970: 203.

¹⁰⁶ İbn Batûta, 2000: I, 468.

¹⁰⁷ İbn Batûta, 2000: I, 464.

¹⁰⁸ İbn Batûta, 2000: I, 463.

¹⁰⁹ Spuler, 1986: 136.

¹¹⁰ Schiltberger, 1995: 118-119.

İbn Batûta, Kefe’de Müslümanlara ait bir mescide inmiş ve şehirde yaşayan Müslümanların kadısı olduğunu söyleyen bir kişi ile karşılaşmıştı.¹¹¹ Nitekim XV. yüzyılın başlarında Kefe’de cami ve mescitleri bulunan Müslümanlar yaşamaya devam etmekteydiler.¹¹² İbn Batûta, Kırım’da halkın çok sevdiği Şeyhzâde Horasanî diye bilinen birisinin tekkesinde konaklamış, Kırım’ın Hanefî baş kadısı, bir Şâfiî kadısı ve hatibi ile sonradan Müslüman olan Rum asıllı bir şeyh ile de görüşmüştü.¹¹³ Ebû'l-Fidâ, Suğdak’ın halkının Müslüman olduğunu yazmaktadır.¹¹⁴ İbn Batûta, Kuban Nehri kıyısında kurulmuş bulunan Macar şehrinde Rifâî tarikatından Şeyh Muhammed Batâihî’nin zaviyesinde konaklamıştı. O, içlerinde Arap, Fars, Türk ve Türkmenlerden oluşan evli ve bekâr 70 dervişin bulunduğu başka tekkelerin de bulunduğunu bildirmektedir.¹¹⁵ Z. V. Togan, bu dervişlerin Kırım’a gelip zaviyeler kurarak gazâlar yapan kimseler olduklarını söylemektedir.¹¹⁶

Hazar Kağanları Müslüman, Hıristiyan ve Musevî tebaalarının yargılanmaları görevini bunların din adamlarından oluşan dokuz kişilik hâkimlere yaptırmaktaydı.¹¹⁷ Kıpçakların Kırım’da aynı şekilde bir uygulamaya gittikleri düşünülebilir.

Kırım’da muhtemelen Hazarlar zamanından kalan eski Yahudi yerleşim yerleri de vardı. Ancak bu yerleşim yerlerindeki mezar taşlarından çok az şey kalmıştır. Bunlar Karaimler idi ve Çufud Kale’de bunlara ait izler bulunmuştu.¹¹⁸ Kefe’de de birisi muhtemelen Karaimlere ait olan iki tane de sinagog ve ki farklı Yahudi toplumu vardı.¹¹⁹

Sonuç

XI-XIII. yüzyılları ihtiva eden Selçuklu asırlarında Kıpçak Türklerinin hâkimiyetindeki Kırım, VII-X. yüzyıllarda Hazar Devleti zamanında olduğu gibi uluslararası bir ticarî bölge olma özelliğini korumuştur. Kı-

rım’ın bu özelliği 1239’dan sonra gerçekleşen Moğolların hâkimiyeti zamanında aynı şekilde devam ettirildi. Uluslararası ticarî bölge olma özelliği ile başta Cenevizliler, Venedikliler olmak üzere, bütün İtalyan şehirlerinden gelen tüccarlar ve bütün Batı Avrupa ülkelerinden gelen tüccarlar devlet garantisinde Kırım’da ticaret yaptılar. Bu yeni durum Kırım’ı dünyanın en önemli ticarî merkezlerden birisi haline getirdi. Çin’den, Türkistan’dan, Hindistan’dan, Ortadoğu İslâm dünyasından, Bizans topraklarından, Selçuklu Türkiye’sinden, Kafkasya’dan, Rusya’dan, İskandinavya’dan, Batı Avrupa’dan gelen tüccarlar Karadeniz havzasında, özellikle de Kırım’da ticaret yaparak, burayı dünya ticaretinin önemli bir merkezi haline getirdiler.

KAYNAKÇA

Ahincanov, Sercan M. (2009), *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, (Çev. K. Yıldırım), İstanbul: Selenge Yayınları.

Artamonov, M. İ. (2004), *Hazar Tarihi*, (Çev. D. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları.

Bala, Mirza (1977), “Kırım”, *İA*, İstanbul, VI, 741-746.

Balard, M. (1978), *La Romanie Genoise (XIIe - debut du XVe siecle)*, 2 v., Roma.

_____(2001), “L’amministrazione genovese e veneziana nel Mediterraneo orientale”, *Genova, Venezia, Il Levante nei secoli XII-XIV*, Atti Del Convegno Internazionale Di Studi Genova - Venezia, 10 - 14 Marzo 2000, A Cura Di Gherardo Ortalli - Dino Puncuh Genova, 201-212

_____(2016), “The Black Sea: Trade and Navigation (XIIIth-XVth centuries)”, *Martimes Mittelalter: Meere als Kommunikationsräume* (Vorträge und Forschungen,

¹¹¹ İbn Batûta, 2000: I, 464.

¹¹² Schiltberger, 1995: 118-119.

¹¹³ İbn Batûta, 2000: I, 464-465.

¹¹⁴ Ebû'l-Fidâ, 2017: 191.

¹¹⁵ İbn Batûta, 2000: I, 471.

¹¹⁶ Togan, 1991: 269.

¹¹⁷ Yâkût el-Hamevî, 1990: II, 421.

¹¹⁸ Spuler, 1986: 136.

¹¹⁹ Schiltberger, 1995: 118-119.

- Band 83) Gebundene Ausgabe – 8. Februar, 181-193.
- _____ (2017), *Gênes et la mer Genova e il mare*, Genova.
- Baron de Tott (tarihsiz), *Türkler ve Tatarlara Dair Hatıralar*, (Çev. Mehmet R. Üzmen), İstanbul: Tercüman Yayınları.
- Cahen, Claude (2000), *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (Çev. Erol Üyepazarcı), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ebû'l-Fidâ (2017), *Takvîmu'l-Buldân*, (Çev. Ramazan Şeşen), *Ebû'l-Fidâ Coğrafyası*, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Evliya Çelebi (2008), *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, (Haz. S. A. Kahraman, Y. Dağlı), 12. cild, İstanbul: YKY Yayınları.
- Francesco Balducci Pegolotti (1936), *La Pratica Della Mercatura*, (Ed. A. Evans), Cambridge, Massachusetts, 1-38.
- Golden, Peter B. (2006), *Hazar Çalışmaları*, (Çev. Egemen Çağrı Mızrak), İstanbul: Selenge Yayınları.
- Gordlevski, V. (1988), *Anadolu Selçuklu Devleti*, (Çev. Azer Yaran), Ankara: Onur Yayınları.
- Grakov, Boris Nikolayevic (2006), *İskitler*, (Çev. D. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları.
- Herodotos (2002), *Herodotos Tarihi*, (Çev. Müntekim Ökmen), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Heyd, W. (1975), *Yakın – Doğu Ticaret Tarihi*, (Çev. Enver Ziya Karal), Ankara: TTK Yayınları.
- Hudûdu'l-Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Magrib*, (1999), Tah. Y. el-Hâdî, Kahire.
- İbn Batûta (2000), *İbn Batûta Seyahatnâmesi*, (Çev. A. Sait Aykut), 2 cild, İstanbul: YKY Yayınları.
- İbn Bîbî (1996), *el-Evamiru'l-Alâ'iyeye fi'l-Umuri'l-Alâ'iyeye (Selçuk Name) I*, (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İbn Fadlan (2010), *İbn Fadlan Seyahatnâmesi*, (Çev. Ramazan Şeşen), İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- İbn Fazlullah el-Ömerî (1971), *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlik'l-Emsâr*, (Nşr. Kâmil Salman el-Cubûrî), 27 cild, Beyrut.
- İbn Havkal (1992), *Kitâbu Sûretu'l-Arz*, Beyrut.
- İbn Hurdazbih (1889), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Nşr. M. J. de Goeje, Leiden.
- İbn Sa'îd (1970), *Kitâbu'l-Coğrâfiyâ*, Tahkik: İsmâ'îl Arabî, Beyrut.
- İbnu'l-Esîr (1987), *el-Kâmil fî't-Târîh*, (Çev. Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özaydın), 12 cild, İstanbul: Bahar Yayınları.
- İdrisî (2002), *Kitâbu Nuzhetu'l-Muštâk fî İhtirâki'l-Âfâk*, 2 cild, Kahire.
- İstâhrî (1870), *Kitâbu Mesâlikü'l-Memâlik*, (Ed. M. J. de Goeje), Leiden.
- Johannes Schiltberger (1995), *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, (Çev. Turgut Akpınar), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karpov, Sergei P. (2002), "Tana - Une grande zone réceptrice de l'émigration au moyen Âge", *Migrations et Diasporas Méditerranéennes (X^e-XVIe Siècles)*, ed.M. Ballard, A. Ducellier, Paris, 77-89.
- _____ (2011), "Main Changes in the Black Sea Trade and Navigation, 12th-15th Centuries", Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies, Sofia, 22-27 Augusts, Vol. I, Plenary Papers, 417-429.
- Kerîmuddîn Aksarayî (2000), *Musâmeretu'l-Ahbâr*, (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara: TTK Yayınları.
- Khvalkov, Ievgen Alexandrovitch (2015), *The colonies of Genoa in the Black Sea Region: Evolution and Transformation, Volume 1*, History and Civilization of the European University Institute PhD, Florence.
- Kurat, Akdes Nimet (1964), "Peçenekler", *İA*, IX, 535-543.

_____ (1972), *IV - XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara: TTK Yayınları.

Marko Polo Seyahatnâmesi (tarihsiz), (Çev. Filiz Dokuman), İstanbul.

Mes'ûdî (1861-1874), *Murûcu'z-Zeheb*, (Nşr. B. de Meynard), Paris.

Mes'ûdî (1938), *el-Tenbîh ve'l-İşrâf*, Kahire.

Mukaddesî (1906), *Kitâbu Ahsenu'Tekâsîm fî M'arifeti'l-Ekâlîm*, Nşr. M. J. de Goeje, Leiden.

Spuler, B. (1986), "Çirim", *Eİ*, Leiden, V, 136-143.

Süryani Mihail (1944), *Vekayinâme, İkinci Kısım (1042-1195)*, Çev. H. D. Andriasyan (TTK Kütüphanesi'nde bulunan basılmamış tercüme).

Tiesenhansen, W. (1941), *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, (Çev. İsmail Hakkı İzmirli), İstanbul: Maarif Matbaası.

Togan, Zeki Velidi (1981), *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul: Enderun Kitabevi.

Turan, Osman (1984), *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul:

Turan, Şerafettin (2000), *Türkiye - İtalya İlişkileri I. Selçuklulardan Bizans'ın Sona Erişine*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Wilhelm von Rubruck (2001), *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, (Çev. Ergin Ayan), İstanbul: Ayışığı Kitapları.

Yakubovskiy, A. Y. (1992), *Altın Ordu ve Çöküşü*, (Çev. Hasan Eren), Ankara: TTK Yayınları.

Yâkût el-Hamevî (1990), *Mu'cemu'l-Buldân*, Tahkik: F. A. el-Cundî, 7 cild, Beyrut.